

РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ ШАРОИТИДА СУД-БУХГАЛТЕРИЯ ЭКСПЕРТИЗАСИ ВА УНИНГ АҲАМИЯТИ

А. Амонов - СамИСИ “Бухгалтерия ҳисоби ва аудит кафедра”си катта ўқитувчиси

Аннотация: Мақолада иқтисодий экспертизанинг бир тури бўлган Суд-бухгалтерия экспертизасини моҳияти, ҳуқуқий меъёрий асослари, тайинлаш зарурияти ва унинг натижаларини расмийлаштириш ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: Экспертиза, Эксперт, Суд экспертизаси, Бухгалтер-эксперт, Суд экспертизанинг ҳулосаси (хулоса).

Аннотация: В данной статье освещены вопросы значение, сущности, правовые основы и роли судебно-бухгалтерской экспертизы, в процессе рассмотрения судебно-следственных разбирательствах в органах суда и следствия.

Ключевые слова: Экспертиза, Эксперт, Судебная экспертиза, Эксперт-бухгалтер, Заключение экспертизы

Annotation: in the article the essence, legal-normal basics, designating necessity of judge-accounting expertise which is one type of expertise and formalization of its consequences were stated.

Key words: Expertise, expert, judge expertise, accountant-expert, the consequence of judge-expertise.

Рақамли иқтисодиёт шароитида барча мутахассислар каби ҳисоб ва назорат тизимида фаолият кўрсатаётган мутахассисларининг масъулияти ва жавобгарлиги янада ортади. Шу сабабли бухгалтерия ҳисоби ва назорати ходимлари хўжаликни юритишга ёрдам кўрсатиши, турли хўжалик ҳолат ва муҳитларини тезкор ва тўлиқ аниқлаб иш кўра билиши, бозор иқтисодиёти вазифаларини ва улардаги йўналишларни тушиниб етиши, бошқарув қарорларини қабул қилишда раҳбариятга ҳамда фуқаролик, жиноий ва хўжалик фаолиятлари бўйича кўрилаётган ишларни одилонга ҳал қилишда суд-тергов органларига суд экспертизаси ўтказиш натижалари бўйича асосланган тавсияларини тақдим этишлари лозим бўлади.

Суд-бухгалтерия экспертизаси суд-иқтисодий экспертизасининг таркибий қисми бўлиб, у шундай ҳолатларда белгиланадики, унда кузатилган жиноий ишнинг терговини олиб борувчи терговчи ишни сифатли ва қонунан тўғри боришида чуқур ва юқори савияли бухгалтерия билимлар лозим деб топилса. Балки ишни олиб борувчи терговчи ҳам маълум бир бухгалтерия билимларга эга бўлиши ва оддий ҳисобларни ўзи бажариши ёки тергов вақтида айбланувчининг ёхуд гувоҳларнинг кўрсатмаларини таҳлил этиши мумкин. Хусусан иш юзасидан жиноий ишга қўл урган шахслар, моддий жавобгар шахслар юритган ҳар бир ҳужжат ва материалларини таҳлил қилиб янги

фактларни очиши ҳам мумкин. Аммо бундай ҳолатларда терговчи суд бухгалтерия экспертининг ёрдамсиз кўзланган ютуққа эриша олмайди.

Ўзбекистон Республикасининг сиёсий ва иқтисодий жабҳаларида олиб борилаётган чуқур ислоҳатлар суд-ҳуқуқ тизимини ҳам кенг қамраб ол Мухтарам Президентимиз ўзининг Олий Мажлисга мурожаатномасида **“Энди суд орқали инсонларнинг ҳуқуқи тикланганини эътироф этиш билан чекланиб қолмасдан, нима сабабдан судгача бўлган тергов жараёнида инсон ҳуқуқ ва эркинликлари бузилган, деган саволни ҳам кўндаланг кўядиган, тазйиқлар учун жавоб берадиган вақт келди”**¹ деган эди.

Бундай фикр бежиз айтилмади. Кўп йиллик суд-ҳуқуқ органлари амалиётида мавжуд бўлган адолатсизликлар: нотўғри ўтказилган тергов-суриштирув ишлари, фақатгина номигагина иш материалларини бўрттириш учун олинган сохта экспертиза хулосалари натижасида инсон ҳуқуқлари поймол бўлаётгани халқимиз орасида ҳуқуқни ҳимоя қилувчи органларга ишончсизлик ҳисларини туғдирди.

Юқорида баён этган фикрини давом эттириб Президентимиз **“Эски тузумдан қолган ва ҳануз давом этаётган суд қарорларини прокуратура томонидан чақириб олиб, ўрганиш амалиётини чеклаш лозим. Энди фақат иш юзасидан шикоят келиб тушган ҳолдагина прокурор суд қарорини олиб ўрганиши мумкин”**² деди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг Республикада суд экспертиза фаолиятини такомиллаштириш, одил судловни таъминлаш мақсадида қатор ишлар амалга оширилди. Жумладан: 1995 йил 22 июндаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг **“Ўзбекистон Республикасида Адлия вазирлигининг экспертиза хизматини ривожлантириш тўғрисида”** ги 234-сонли қарорига асосан, Тошкент суд экспертиза илмий-тадқиқот институти Республика илмий-тадқиқот криминалистика марказига айлантирилди. Маказнинг илмий салоҳиятини Тошкент шаҳридаги 8 та етакчи лаборатория ва 9 та вилоятлардаги бўлинмалари ташкил этди.

Суд-иқтисодий экспертизалари ўтказилиши бугунги кунда нафақат Марказий муассасада, балки вилоят бўлинмаларида ҳам суд-иқтисодий экспертизанинг барча турлари, чунончи: бухгалтерия, молия-кредит, иқтисодий-режавий, меҳнат иқтисодиёти ва иқтисодий-статистика экспертизаларига суд-тергов органларини бўлган эҳтиёжларини қондириб келмоқда.

Сўнгги йилларда ташкил қилинган экспертиза турлари қаторига, иқтисодиёт соҳасида банк-кредит, солиқ қонунчилиги ва ташқий-иқтисодий каби экспертиза турларини таъкидлаш жоиз.

Республика суд-экспертиза марказининг Самарқанд вилоятлараро бўлими бугунги кунгача Самарқанд, Навоий ва Бухоро вилоятларида суд-иқтисодий

¹ Ш.М.Мирзиёев “Олий Мажлисга мурожаатнома” 24 январь 2020 йил

² Ш.М.Мирзиёев “Олий Мажлисга мурожаатнома” 24 январь 2020 йил

экспертизанинг барча турлари бўйича экспертизалар ўтказиб келмоқда. Жумладан: 2017 йилда 91 та, 2018 йилда 101 та 2019 йилда 114 та хулосалар берилган.

Бугунги кунда суд, тергов амалиётида суд-иқтисодий экспертизанинг турларидан бири бўлган суд-бухгалтерия экспертизасининг роли ошиб бормоқда. Одатда суд-бухгалтерия экспертизасини тайинлаш куйидаги ҳолларда амалга оширилади:

- тафтиш ва тергов материаллари мос келмаганда ёки дастлабки ва такрорий тафтишлар хулосаларида зиддиятлар мавжуд бўлганда;

- айбланувчи тақдим этган ҳужжатлар тафтишчи томонидан қабул қилинмаган ҳолларда;

- маълум масалаларни ҳал этиш бўлганда бухгалтерия ҳисобидаги махсус билимлар талаб қилиниши тўғрисида айбланувчининг асосланган тафтишномаси мавжуд бўлганда;

- суистеъмол ва товар моддий бойликларни топишда тафтишчи томонидан қўлланган услуб ва методларни тўғрилиги ва тўла эканлигига ҳамда тафтиш хулосасига терговчининг гумони бўлганда;

- моддий жавобгар шахсларни аниқлаш ва улар келтирган зарарнинг миқдори ва даврини ташкилот бухгалтерияси тўғри аниқланганлигини текшириш зарурияти туғилганда;

- камомадларни яшириш имкониятлари бухгалтерия ҳисоби, ҳисоботи ва назоратдаги камчиликлар, мавжуд қоидаларга риоя қилмаслик оқибатида бўлганда уларни аниқлаш;

- ҳужжатли тафтиш тартиби тўғри ўтказилиб ва тафтишчининг нотўғри ҳаракатлари тафтишчининг тафтиш қилинаётган корхона ходимлари билан ишга тааллуқли бўлмаган алоқалари тўғрисида маълумотлар мавжуд бўлган ҳолда.

Суд-бухгалтерия экспертизаси Ўзбекистон Республикаси “Суд экспертизаси тўғрисида”ги Қонуннинг 15-моддасига асосан корхона, муассасалар бухгалтерлари томонидан тузилган ёки тузилажак бухгалтерия ҳужжатлари асосида ўтказилади.³ Шунинг учун Суд-бухгалтерия экспертизаси хулосасининг ҳаққонийлик (ҳодисанинг ҳақиқий ҳолатини ақс эттириш) даражаси асосан тузилган бухгалтерия ҳужжатларининг сифатига боғлиқ бўлади. Ҳозирги давр талабидан келиб чиқиб, ахборот технологиялари ривожланган, рақамли иқтисодиёт шароитида бухгалтерия ҳужжатларининг янги даври – электрон ҳужжат пайдо бўлди. Электрон ҳужжатларнинг расмийлаштириш ва улар айланмаси Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан ишлаб чиқилган йўриқнома асосида олиб борилади ва назорат қилинади.

Қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилиш фақат қонунларга бўйсиниш, унга тўлиқ амал қилиш орқали эришилади. Президентимиз эътироф этганидек: “Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг

³Ўзбекистон Республикаси “Суд экспертизаси тўғрисида”ги Қонун 18-ноябрь 2009 йил

кундалик қондаси бўлмоғи керак”⁴. Ушбу вазифаларни тўлиқ ижро этиш қонунларга амал қилиб фаолият юритишни, суд-ҳуқуқ тизими ишларида кескин бурилиш яшаш, жамият, халқ манфатларини кўзлаган ҳолда, ҳар қандай кўрилаётган фуқаролик, жиноий ва иқтисодий ишлар жараёнини шаффофлигини ва одилона ечимини таъминлашни талаб этади.

Юқорида қайд этилган вазифаларни тўлиқ бажариш кўп ҳолларда судларда фуқаролик, жиноий ва иқтисодий ишларини кўриб чиқишда бойликлар талон-тарожи, мансабдорлик ва хўжалик жиноятларини суриштириш ва тергов қилишда иқтисодий фанлар жумладан махсус бухгалтерия ҳисоби билимлари қўлланилади. Махсус билимлар орасида суд-бухгалтерия экспертизаси муҳим ўринда туради.

Бу уч сўздан иборат (суд, бухгалтерия ва экспертиза) сўзлар бирикмасидан пайдо бўлган “Суд-бухгалтерия экспертизаси”нинг моҳияти қуйидагилардан ташкил топади:

Суд - фуқаролик, жиноий ва хўжалик(иқтисодий) масалалари бўйича кўзғатилган ишларнинг кўриб чиқиш жараёни.

Экспертиза - жиноят процессуал қонуни асосида, фан ва техниканинг, санъат ва иқтисодиётнинг айрим соҳаларидаги мутахассислар, касб-ҳунар эгалари томонидан терговда ёки суд муҳокамасида келиб чиқадиган баъзи камчиликларни аниқлаш мақсадида объектлар устида олиб бориладиган текшириш ишлари.

Бухгалтерия – қорхонанинг бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини юритувчи таркибий бўлими.

Шундан келиб чиққан ҳолда “Суд-бухгалтерия экспертизаси”–бу бухгалтерия ҳужжатларида ва регистрларида акс эттирилган хўжалик операцияларини бухгалтер-эксперт (мутахассис)томонидан текшириш жараёнидир.

Бухгалтер-эксперт - жиноий иш жараёни субъекти ҳисобланиб, жиноий иш аҳамиятига эга бўлган масалалар бўйича хулоса бериш учун жалб қилинади.

Тергов ва судда кўрилаётган ишларга далил сифатида хулоса далолатнома тайёрлаш билан биргаликда хўжаликка етказилган моддий зарарни аниқлаш ва қамомадни ундириб олишда бухгалтерия экспертизасини аҳамияти ортиб боради.

Суд-бухгалтерия экспертизанинг асосий мақсади - жиноий ва фуқаролик ишлари бўйича адолатли ҳукмнинг амалга ошишига ёрдам бериш, иқтисодиёт соҳасида жиноят ва ҳуқуқ, бузишларга йўл қўймаслик, келажакда хўжалик ҳуқуқ бузишларни оғохлантиришга дойир тадбирларни белгилаш.

Суд-бухгалтерия экспертизаси ҳам бошқа экспертиза турлари каби ўз предмети ва тадқиқот объектларига эга.

Суд-бухгалтерия экспертизанинг предмети - аниқ, жиноий, фуқаролик ва хўжалик ишларининг ҳақиқий вазиятлари ҳисобланади.

⁴ Мирзиёев Ш М “Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбарнинг қондалик қондаси бўлиши керак” Тошкент: Ўзбекистон НМИУ, 2017

Суд-бухгалтерия экспертизаси объектлари- бирламчи ҳужжатлар, бухгалтерия ҳисоби регистрлари ва ҳисобот, тафтиш далолатномалари ва ишнинг бошқа материаллар ҳисобланади.

Суд-бухгалтерия экспертизаси иқтисодий соҳа бўйича махсус билимга эга бўлган, суд иқтисодий эксперти мутахассислиги бўйича махсус тайёргарликдан ўтган, судга оид иқтисодчи –эксперти мутахассислиги малакасига эга бўлган ходимлар томонидан бажарилади.

Ўзбекистон Республикасининг 2009 йил 18 ноябрда қабул қилинган «Суд экспертизаси тўғрисида»ги Қонуннинг 17-моддасига биноан суд экспертизасини ўтказишнинг асоси бўлиб, терговчи, прокурор ёки суднинг қарори ёхуд судда кўрилаётган фуқоролик, хужалик ва жиноят ишлари бўйича суднинг ажрими ҳисобланади.

Суд экспертизаси тегишли қарор ёки ажрим чиқарилган кундан эътиборан тайинланган ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси ЖПК моддасига мувофиқ қонунда белгиланган тартибда суд, терговчи ижтимоий хавф-хатар мавжудлиги ёки мавжуд бўлмаганлиги ушбу ҳаракатни содир қилган шахс айбдорлиги ва ишни тўғри ечилишга аҳамияти бўлган барча ҳақиқий маълумотлар жиноий иш бўйича далил бўлади. Эксперт хулосаси ана шу далиллар жумласидандир.

Суд эксперти ёки суд экспертлари комиссияси текширишларни ўтказиб бўлганидан кейин тегишли суд эксперти ёхуд суд экспертлари комиссияси таркибига кирувчи ҳар бир суд эксперти имзоси билан тасдиқланадиган хулоса тузади. Хулосада суд экспертизаси ўтказилган сана ва жой; суд экспертизасини ўтказиш асоси; суд экспертизасини тайинлаган орган (шахс) тўғрисида маълумотлар; суд эксперти (ф.и.ш, маълумоти, ихтисослиги, иш стажи, илмий даражаси, илмий унвони, эгаллаб турган лавозими) ва суд экспертизасини ўтказиш топширилган ташкилот ҳақида маълумотлар; суд экспертнинг била туриб нотўғри хулоса берганлиги, суриштирув ёки дастлабки тергов маълумотларини суриштирувчи, терговчи ёхуд прокурорнинг руҳсатсиз ошқор қилганлиги, шунингдек хулоса беришни рад этганлиги ёки бу ишдан бўйин товлаганлиги учун жиноий жавобгарлик тўғрисида огоҳлантирилганлиги; суд экспертнинг олдида кўйилган саволлар; суд экспертига тақдим этилган текшириш объектлари ва иш материаллари; суд экспертизаси ўтказилаётганда ҳозир бўлган шахслар ҳақида маълумотлар; кўлланилган усуллар кўрсатилган ҳолда текширишларнинг мазмуни ва натижалари, шунингдек бу текширишлар, агар суд экспертлари комиссияси ишлаган бўлса, ким томонидан ўтказилганлиги; текшириш натижаларининг баҳоланиши, кўйилган саволларга берилган асосли жавоблар; иш учун аҳамиятга молик бўлган ва суд экспертнинг ташаббусига кўра аниқланган ҳолатлар кўрсатилади.

Эксперт хулосасининг далолатномаси асосан **кириш, текшириш ва хулоса** қисмларидан ташкил топади.

Эксперт хулосаси ҳақидаги далолатноманинг кириш қисмида бухгалтерия экспертизаси қачон, қайси жойда, ким томонидан ва нимага асосан экспертиза ўтказилганлиги кўрсатилади.

Хулосанинг кириш қисмида юқоридагилардан ташқари, яна жиноят ишининг қисқача баёни, эксперт ихтиёрига берилган текшириш объектлари устида тўлиқ маълумот ҳамда эксперт томонидан ҳал қилиниши керак бўлган саволлар кўрсатилади.

Эксперт хулосаси ҳақидаги далолатномани текшириш қисмида текширилган объектларга мукамал равишда баён қилинади. Эксперт томонидан қўлланилган текшириш усули ва методлари кўрсатилади.

Текшириш натижалари далолатноманинг хулоса қисмида яқунланади ва унда экспертиза олдига қуйилган саволларга жавоб берилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Жалолова Д. “Суд-бухгалтерия экспертизаси” Ўқув қўлланма. Т-2005
2. Қаймов. У.К. ”Суд-бухгалтерия экспертизаси” Дарслик “Ўқитувчи” нашриёти Тошкент-1993 йил
3. Ш. Мирзиёев. “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси” (ПФ-4947 сон)
4. Ш. Мирзиёев “Олий Мажлисга мурожаатнома” 24 январь 2020 йил
5. Х. Бобоев, Ю. Дадабоев “Судебная бухгалтерия” Уч. Пособие. Т-2001
6. А. Норбоев, А. Закутский “Вопросы организации и проведения судебных экспертиз» Уч. пос. Т-2006
7. Республика суд-экспертиза Марказининг Самарқанд вилоятлараро бўлими материаллари